

PROSTOR

22 [2014] 1 [47]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
22 [2014] 1 [47]
1-158
1-6 [2014]

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

50-61 **BORISLAV PULJIĆ
ZLATKO KARAĆ**

FORTIFIKACIJSKI SUSTAV U URBANOJ
STRUKTURI MOSTARA TIJEKOM
RAZDOBLJA OSMANSKE UPRAVE

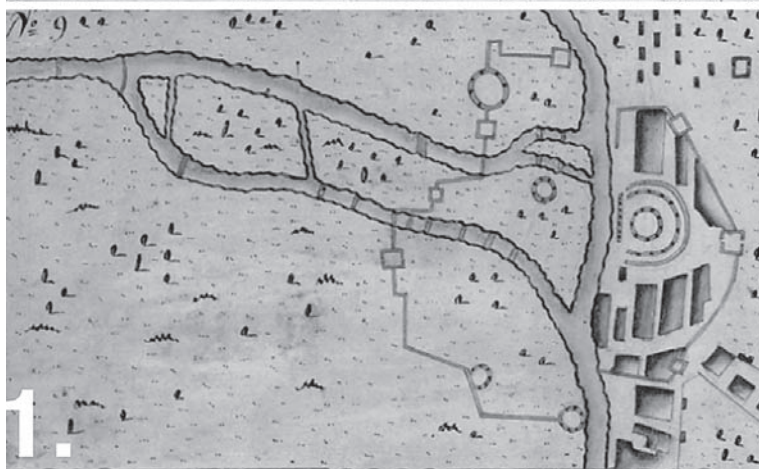
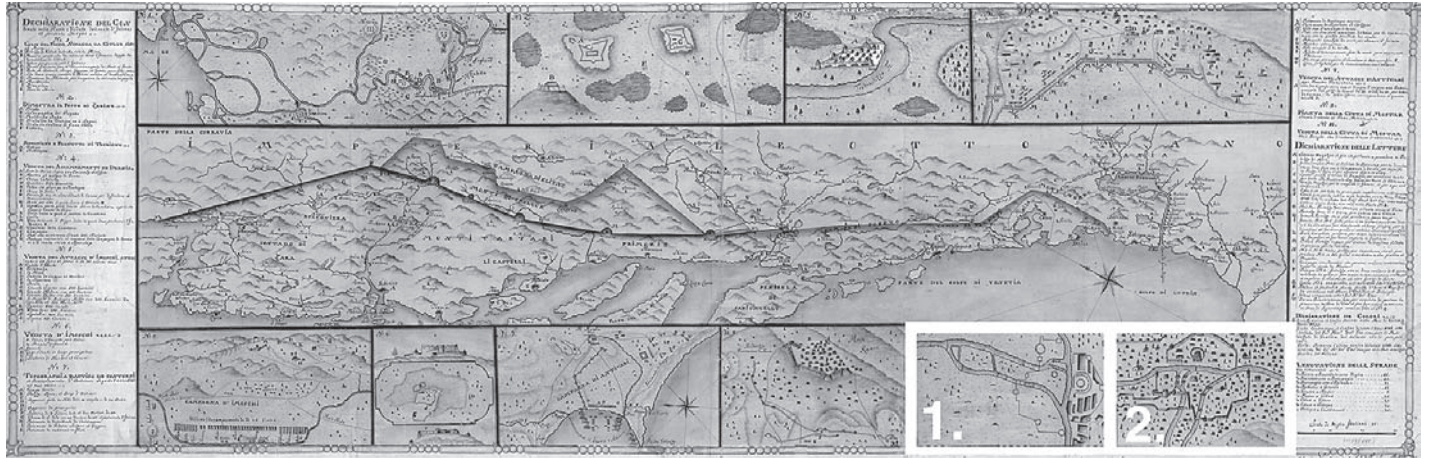
PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 711.4:623.1 (497.6 Mostar) "14/18"

FORTIFICATION SYSTEM
IN THE URBAN FABRIC OF MOSTAR
DURING OTTOMAN RULE

SUBJECT REVIEW
UDC 711.4:623.1 (497.6 Mostar) "14/18"

Af

SL. 1. PLAN I VEDUTA UTVRĐENJA MOSTARA NA KARTI RAZGRANIČENJA IZ 1718. (DICHIAZIONE DEL CONTENUTO NELLE PIONTE E VEDUTE DELINEATE D'INTORNO AL PRESENTE DISEGNO, PIONTA N°9 E VEDUTA N°10: 1. PIONTA DELLA CITTA DI MOSTAR SITUATA D'INTORNO AL FIUME NARENTEA; 2. VEDUTA DELLA CITTA DI MOSTAR CONLI BARGHI CHE D'INTORNO D'ESSA S'ATTOVANO)

FIG. 1. PLAN AND VIEW OF MOSTAR FORTIFICATIONS ON THE MAP FROM 1718 (DICHIAZIONE DEL CONTENUTO NELLE PIONTE E VEDUTE DELINEATE D'INTORNO AL PRESENTE DISEGNO, PIONTA N°9 E VEDUTA N°10: 1. PIONTA DELLA CITTA DI MOSTAR SITUATA D'INTORNO AL FIUME NARENTEA; 2. VEDUTA DELLA CITTA DI MOSTAR CONLI BARGHI CHE D'INTORNO D'ESSA S'ATTOVANO)

BORISLAV PULJIĆ, ZLATKO KARAČ

ECOPLAN, D.O.O.
 BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA 3
 boro.puljic@eco-plan.ba
 SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
 ARHITEKTONSKI FAKULTET
 HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
 zkarac@arhitekt.hr

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK

UDK 711.4:623.1 (497.6 Mostar)"14/18"

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 10. 4. 2014. / 10. 6. 2014.

ECOPLAN, D.O.O.
 BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA 3
 boro.puljic@eco-plan.ba
 UNIVERSITY OF ZAGREB
 FACULTY OF ARCHITECTURE
 HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
 zkarac@arhitekt.hr

SUBJECT REVIEW

UDC 711.4:623.1 (497.6 Mostar)"14/18"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 10. 4. 2014. / 10. 6. 2014.

FORTIFIKACIJSKI SUSTAV U URBANOJ STRUKTURI MOSTARA TIJEKOM RAZDOBLJA OSMANSKE UPRAVE

FORTIFICATION SYSTEM IN THE URBAN FABRIC OF MOSTAR DURING OTTOMAN RULE

FORTIFIKACIJE
 GRADSKE ZIDINE
 KULE
 MOSTAR
 OSMANSKO RAZDOBLJE

FORTIFICATIONS
 TOWN WALLS
 TOWERS
 MOSTAR
 OTTOMAN PERIOD

U članku se obrađuje fortifikacijski sustav Mostara nastao u osmanskom razdoblju (15.-19. st., ponajviše na prijelazu 17./18. st.) koji je danas gotovo posve uništen ili devastiran, a od njega su ostali tek rijetki tragovi. Analizom arhivskih izvora, terenskim istraživanjima i prvim arhitektonskim snimanjem ostataka rekonstruiran je cjelokupan sklop gradskih utvrda. Istaknute su njihove graditeljske i prostorne značajke unutar urbanoga tkiva Mostara s ciljem identifikacije i zaštite postojećih struktura.

This paper analyzes the Mostar fortification system which has its origin in the Ottoman period (15th-19th century, mostly in the late 17th and the early 18th centuries). Nowadays it is almost entirely demolished or heavily devastated. This study, based on the analysis of the archives, field research and the first architectural survey of the remains, aims to provide insight into the entire town fortification complex. It points out its architectural and spatial features within the urban fabric of Mostar in order to identify and protect the existing structures.

UVOD

INTRODUCTION

Razvoj i urbanu strukturu mnogih europskih gradova vojnoga značaja nemoguće je odvojiti od utjecaja ratnoga konteksta, fortifikacijske tehnike i smještaja vojske u njima. Ovo se osobito može reći za gradove u blizini višestoljetne granice s Osmanskim Carstvom. Ti su se gradovi sukcesivno utvrđivali sve do početka 19. stoljeća, a prisutnost vojske u njima kontinuirala je do najnovijih vremena. Fortifikacijski sustav stoga je često ostavljao neizbrisiv trag na fizičkoj formi takvih urbanih cjelina.¹

Ako pod pojmom *grad* iz osmanskog razdoblja u BiH podrazumijevamo naselje koje se sastoji od poslovnog, trgovačko-zanatskog centra (*čarsije*) i više stambenih dijelova (*mahala*), onda se za ove gradove prethodna konstatacija ne može dokraja prihvatiti. Općenito se može reći da je turska vojska smještena najčešće izvan osvojenih naselja u zatečenim, predosmanskim, srednjovjekovnim utvrdama ("gradovima") ili na periferijama naselja pokraj rijeka², a da su gradovi (*kasabe* i *seheri*) bili bez značajnijeg utjecaja vojne komponente jer se u turskome vojnom ustroju oni ne brane ni od vanjskog, ni od unutarnjeg neprijatelja. Takvi gradovi, naime, nisu nastali od 'gradova-država' koji se moraju braniti od drugih susjednih komuna, okolnih feudalaca ili centralne vlasti, te stoga oni i ne nasljeđuju fortifikacije ni vojne funkcije. U osmanskome svijetu gradovi su carski, brani ih država jer samo je država vojno orga-

nizirana, s pretežito centralnom stajacom vojskom koja nije raspoređena po provincijskim naseljima. Gradske vojne posade primarno su u redarstvenoj funkciji. Važan je razlog i različita vojna strategija, taktika i vojna tehnika osmanske države u odnosu na zapadni svijet, koja se oslanja prije svega na brze pokrete i napade, a ne na defanzivne aktivnosti koje bi zahtijevale tvrđave kao točke pasivne obrane.

OSMANSKI FORTIFIKACIJSKI SUSTAV MOSTARA

OTTOMAN FORTIFICATION SYSTEM OF MOSTAR

Ključni osmanski grad u Hercegovini – Mostar (pod osmanskom je vlašću 1468.-1878.) ipak se ogradio bedemima i kulama zbog velike blizine fronte i neprijatelja. U ovome radu nastoji se utvrditi i rekonstruirati taj fortifikacijski sustav, dokumentirati zatečene ostatke te interpretirati njihov utjecaj na formiranje urbane strukture.

Fortifikacijski sustav grada Mostara iz osmanskoga razdoblja u dosadašnjoj literaturi gotovo i nije istraživani niti dokumentiran.³ Izuzetak čine predosmanska utvrđenja koja su konzervatorski obrađena u prvim obnovama nakon Drugoga svjetskog rata⁴ i potom arheološki istražena zajedno s mostom prilikom njegove rekonstrukcije tijekom 2002. i 2003. godine.⁵ Stoga u ovome članku predosmanske fortifikacije neće biti posebno apostrofirane, bez obzira na njihovo kontinuirano korištenje i značenje u osmanskome razdoblju.

Izvori i literatura za istraživanje uglavnom su lokalni historiografski radovi koji, nažalost, bilježe samo svjedočanstva s kraja 19. stoljeća⁶ te narativna, ne uvijek pouzdana vide-nja putopisaca. Rijetki povijesni dokumenti sadrže samo indirektnu informaciju o fortifikacijama. Jedini izvornici koji su neposredno vezani za ovu temu jesu: veduta i plan

¹ KRAJNİK, 2011: 23

² PELADIJA, 1989: 100

³ Jedini ozbiljniji rad koji se dotakao ove problematike, ali s isključivo povijesnim diskursom obrade, jest: HASANDEDIĆ, 1973: 235-265

⁴ ZDRAVKOVIĆ, 1953: 141-143; FINDRIK, 1959: 183-189

⁵ PEKOVIĆ, 2002: 29-48; PEKOVIĆ, MILOŠEVIĆ, KOVAČEVIĆ, 2002./2003: 63-102; MILOŠEVIĆ, KOVAČEVIĆ, 2004: 97-114

⁶ PEZZ, 1891; GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, 1901; ČOROVIĆ, 1933; HASANDEDIĆ, 1961; ČIŠIĆ, 1991: 9-10

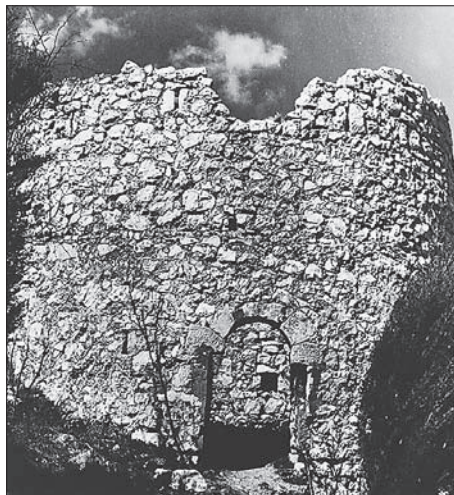
⁷ Österreichisches Staatsarchiv Wien [ÖSW], sign. H III d 896

⁸ ÖSW, sign. G-I-h-0428-11

⁹ ÖSW, sign. G-I-h-0428-11-5, M 1:2880; Muzej Hercegovine, Mostar, karta M 1:1440, bez sign.

¹⁰ ÖSW, sign. G-I-h-0428-12-10, katastarska karta M 1:3125

¹¹ Arhiv katastra Mostara, bez sign.

grada iz 1718. godine⁷ (Sl. 1.), karta grada iz 1862. godine⁸ (Sl. 13.), dvije karte Mostara iz 1878. godine⁹ (Sl. 14.), prvi geodetski snimak grada iz 1881. godine¹⁰, geodetska podloga s prvim Regulačijskim planom grada iz 1897.-1903.¹¹ te stare vedute i fotografije na kojima se još vide u međuvremenu nestali ostatci fortifikacijskog sustava. Najveće ograničenje u provedbi istraživanja jest nemogućnost razlikovanja gradskoga obrambenog zida od izgledom identičnih zidova nekih privatnih stambenih cjelina koji se na ilustracijama s početka 20. stoljeća nalaze na perimetru bedema pa ih je ponegdje gotovo nemoguće diferencirati.

Očuvanost – Iz razdoblja osmanske uprave su se do danas održali tek rijetki ostatci fortifikacija: kula *Tabija* (Sl. 9.) i 66 m zida uz nju, zatim znatan dio zida oko *Konaka Ali-pase Rizvanbegovića* i ostatci *kule Stojana Jankovića* (Sl. 2.), koji nisu datirani, ali vjerojatno potječu iz toga vremena. Djelomično je sačuvan komad zida u dužini od 12 m uz harem Čejvan-cehajine džamije i 55 m zida uz Neretvu na Podkujundziluku. Gradski bedem na

Šemovcu u dužini od 70 m recentno je srušen tijekom pisanja ovoga članka (*sic!*), a to jasno govori o stanju ugroženosti ovoga sloja mostarske graditeljske baštine. Nažalost, fortifikacije iz ovoga razdoblja nisu znanstveno obrađene niti arhitektonski snimljene, dok se njihovi ostatci, kako vidimo, svakim danom devastiraju i nepovratno nestaju pa će to dodatno otežati daljnja istraživanja.

Predosmanski fortifikacijski supstrat – Osvajanjem Mostara 1468. godine osmanska se vojska smjestila unutar zatečenoga srednjovjekovnoga obrambenog sustava koji se sastojao od obodnog zida, dvije gradske kapije, tri dominantne kule ('grada') i kasteleta. Ovdje su bili raspoređeni pripadnici stalne gradske posade s *dizdarom* na čelu. Sva ostala vojska bila je dio lokalnog stanovništva rezervnoga karaktera (spahijska vojska), koja se tek povremeno pridruživala centralnim sultanovim trupama u dalekim vojnim pohodima pa stoga u samome gradu i nije bilo potrebe za znatnijim vojnim novogradnjama koje bi bile od utjecaja na urbanu strukturu.

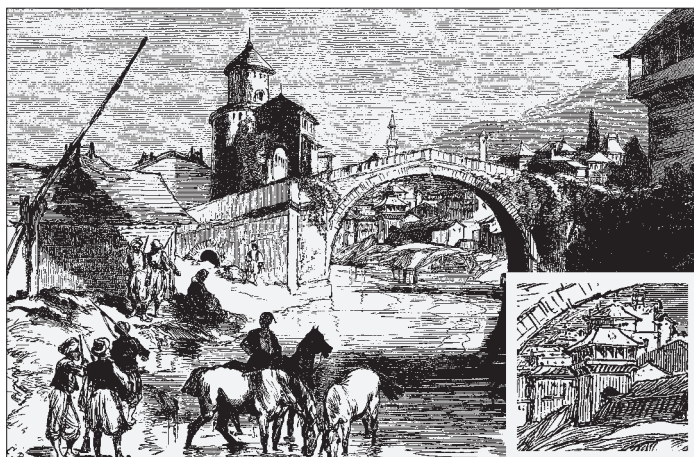
SL 2. KULA STOJANA JANKOVIĆA (FOTOGRAFIJA IZ 1960-IH)
FIG. 2. STOJAN JANKOVIĆ TOWER (PHOTO FROM 1960S)

SL 3. KULA U PREDHUMU PRED AŠIKOVIĆA SOKAKOM (FOTOGRAFIJA IZ 1900.)
FIG. 3. TOWER IN PREDHUM, AŠIKOVIĆ STREET (PHOTO FROM 1900)

SL 4. KULA STOJANA JANKOVIĆA I KULA NA ŠEMOVCU S OSTATCIMA ZIDA, POGLED IZ GRADA NA BRDO HUM (FOTOGRAFIJA IZ 1900.)
FIG. 4. STOJAN JANKOVIĆ TOWER AND TOWER ON ŠEMOVAC WITH THE WALL REMAINS, VIEW OF HUM HILL FROM THE CITY (PHOTO FROM 1900)

SL 5. VEDUTA MOSTARA, KULA S ČARDAKOM POD KUJUNDZILUKOM (GRAVURA IZ 1875.)
FIG. 5. VEDUTA OF MOSTAR, TOWER WITH A BELVEDERE (ENGRAVING FROM 1875)

SL 6. VEDUTA MOSTARA, KULA S ČARDAKOM POD KUJUNDZILUKOM (GRAVURA IZ 1848.)
FIG. 6. VEDUTA OF MOSTAR, TOWER WITH A BELVEDERE (ENGRAVING FROM 1848)

SL. 7. SREDNJOVJEKOVNA ZAPADNA GRADSKA KAPIJA NA MOSTU
FIG. 7. MEDIEVAL WEST-FACING TOWN GATES ON THE BRIDGE

SL. 8. ISTOČNI GRADSKI ZID I 'DIZDAROVA KAPIJA' IZ POČETNOG RAZDOBLJA UTVRĐIVANJA
FIG. 8. EAST-FACING TOWN WALL AND "DIZDAR GATES" FROM THE EARLY FORTIFICATION PERIOD

Povijesne okolnosti nastanka osmanskih fortifikacija – Tek s ratnom opasnošću u neposrednoj blizini i borbama pred Mostarom tijekom Kandijskog rata 1652. godine¹², kao i posljedicama Bečkog rata 1683. i kasnije, 1693. i 1694., te Tursko-mletačkim ratom 1717. dolazi do opsežnijeg utvrđivanja dijela Mostara¹³, i to prije svega njegove središnje čaršije. Sigurno je da se grad upravo tada utvrđuje, najkasnije do mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine. U svakom slučaju, to je doba formiranja Mostarske kapetanije¹⁴ i, posljedično, nastanka novoga obrambenog sustava grada. Samo dva dosad poznata povijesna dokumenta govore o gradnji mostarskih utvrđenja. Prvi navodi da je 1708. 'neimar Luka' u cijelosti napravio novi plan rekonstrukcije mostarske tvrđave.¹⁵ Drugi dokument je pismo carigradskoj *Porti* iz 1732./33. u kojem se kaže: "...te je zbog toga u spomenutoj varoši izgrađena Nova velika tvrđava od Bjelusina do Šemovca i Liska".¹⁶

Osmanske nove utvrde – Ova povijesna konstatacija o onodobnome fortifikacijskom sustavu Mostara može se potvrditi i analizom jedne karte te vedute Mostara na karti razgraničenja poslije Požarevačkog mira iz 1718. godine (Sl. 1.).¹⁷ S tih se predložaka može iščitati cijeli tadašnji fortifikacijski sklop sa svim njegovim elementima (zidom, kulama, kapijama). Na njima su jasno vidljive dvije katne kule na lijevoj obali Neretve, koje su smjestene na središnjoj *džadi*, danas glavnoj ulici. Treća kula, također na kat, locirana je na vrhu brda, vjerojatno na lokaciji današnje *Tabije*. Između ovih kula i do Neretve proteže se jako gradsko zide. Unutar fortifikacijskog sustava nalazi se kula *Tara*, s danas nepoznatim dodatnim zidom u njenu okruženju. Ostale kule evidentirane u našoj rekonstrukciji (Sl. 11.) tada nisu bile ucrtane i vjerojatno još

nisu postojale. Na desnoj obali jasno je dokumentirano obrambeno zide i više fortifikacijskih objekata. Dvije su kule na rijeci – sjeverna četvrtasta i južna okrugla, jača kula na kat. Kula na Šemovcu (*Sabica* kula) četvrtasta je i katna. Kula ispred Tikvina sokaka je okrugla, ali nije vidljiva na veduti, nego samo na spomenutom planu. Vidljive su i kule na putu za Pothum i kula *Šarampov* na putu za Cernicu. Na oba ova mjesta autor crteža vidi četvrtaste kule, dok svjedoci s kraja 19. stoljeća govore samo o gradskim vratima na zidu. Crtač na mjestu današnje *Tabhane*, nekadašnjega janjičarskog *odžaka*, signira tvrđavu s posebno naglašenim jakim zidom i dvije kule. Jedna je u sustavu zida, a druga je samostalan fortifikacijski objekt, vjerojatno janjičarski *odžak*, tj. današnja *Tabhana*. Ovi elementi na mjestu današnje *Tabhane* vidljivi su na veduti, dok plan dokumentira samo jednu jaku samostalnu okruglu kulu. Zbunjuje je što kasniji dokumenti i materijalni ostaci ne govore ništa o fortifikacijskom sustavu na toj lokaciji, pa ce ova graficka informacija zahtijevati dodatnu arheološku i povijesnu potvrdu. S tim u vezi ponovno se nameće pitanje pristupa rekonstrukciji mostarske *tabhane* koja se sada nalazi na tome mjestu. Rekonstrukcijom iz osamdesetih godina prošlog stoljeća očito su eliminirani tvrđavski tragovi i ostaci prethodnoga janjičarskog *odžaka* koji je, kako smo vidjeli, nesumnjivo postojao.¹⁸ I današnji ostaci *tabhane* – monumentalni ulaz, tlocrtni koncept i zatvorenost prema vanjskom prostoru – govore o monumentalnome vojnom objektu, a ne o gospodarskom (*tabhani*), što je zacijelo sekundarna funkcija ovoga sklopa.

Opća tipološka obilježja osmanskih fortifikacija – U interpretaciji turskih fortifikacija treba uzeti u obzir glavne razlike u odnosu na istovremene 'zapadne' sustave obrane gradova. Na izmaku srednjega vijeka inženjerija Osmanskoga carstva preuzima bizantski način građenja (Carigrad su zauzeli 1453.) pa su i oblici njihovih utvrda tada još slični europskima, prilagođavajući se pojavi rane artiljerije (poligonalne i kružne kule i polukule nižih elevacija). Turci su prvi razvili posve niske kružne kule s nasutom jezgrom i terasom za topove (*tabije*) koje ce preuzeti talijanska ra-

SL. 9. TABIJA ZA TOPOVE U SUSTAVU GRADSKIH ZIDINA
FIG. 9. CANNON BASTION WITHIN THE FORTIFICATION SYSTEM

¹² ČOROVIĆ, 1933: 20

¹³ KRESEVLJAKOVIĆ, 1951: 248

¹⁴ KRESEVLJAKOVIĆ, KAPIDŽIĆ, 1954: 11; KRESEVLJAKOVIĆ, 1980: 235

¹⁵ PELADIJA, 1989: 127 (citira dokumente iz Arhiva Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru: *Acta Turcarum*: VI-A, dok. 86, VI-II, 1708.); KRESEVLJAKOVIĆ, KAPIDŽIĆ, 1954: 9-16, za ovaj dokument navode da je nastao između 1766.-1770., a u nastavku teksta ga smjestaju u 1772./73. pa ovu dataciju treba uzeti s rezervom.

¹⁶ KRESEVLJAKOVIĆ, 1980: 235-237 (citira *mehtar* čija se kopija nalazi kod autora)

¹⁷ OŠW, sign. H III d 896: Karta razgraničenja, Požarevački mir

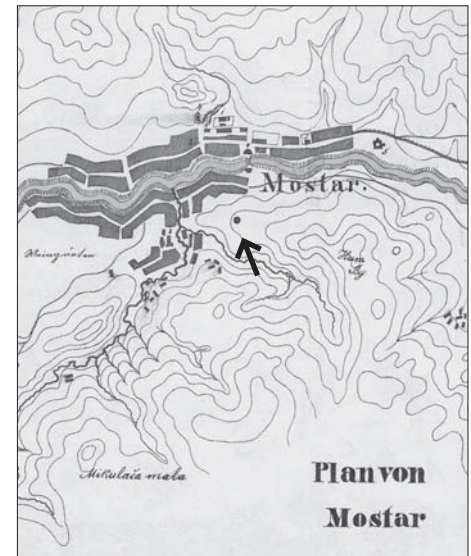
norenesansna fortifikacijska doktrina. No, zanimljivo je da osmanski modeli utvrda nakon 16. stoljeća nisu imali daljnju evoluciju, pa Turci rijetko (u našim krajevima nikada) ne koriste bastionski tip utvrđenja, iako su ga mogli vidjeti uzduž cijele crte razgraničenja s venecijanske i habsburške strane, počevši od 1540-ih godina. Tipičan je primjer takvoga konzervativnog i zastarjelog fortificiranja upravo mostarski sustav osmanskih utvrda koji datacijski odgovara (s glavninom izgradnje oko 1700.) složenim baroknim tvrđavama podignutim diljem onodobne Europe. Uz to, već je kao ključna razlika istaknuta činjenica da Turci gotovo nikada ne utvrđuju same gradove koji su otvoreni i bez fortificiranoga perimetra, a reafirmiraju srednjovjekovnu doktrinu izgradnje (ili obnove) samostojecih utvrda na povišenim točkama iznad grada (*kale*). U tom je smislu Mostar hibridni tip utvrdenoga grada u kojem nalazimo ponešto i od zapadnih i od osmansko-balkanskih tradicija.

URBANA TOPOGRAFIJA OSMANSKIH UTVRĐENJA

URBAN TOPOGRAPHY OF OTTOMAN FORTIFICATIONS

Na temelju dosad provedenih istraživanja, povijesnih dokumenata, planova i veduta, starih fotografija, rijetkih publikacija, a ponajprije na temelju analize karata i vlastitih terenskih rekognosciranja – moguće je rekonstruirati fortifikacijski sustav Mostara iz završnoga razdoblja osmanske uprave. Ovaj je sustav prikazan na Sl. 11., a njegovi elementi na sirem gradskom prostoru označeni su na Sl. 12. Sastojao se od utvrđenja na lijevoj obali Neretve, koje se zove Stari grad (*kalai atik*), dijela na desnoj obali koji je nastao poslije i zove se Novi grad (*kalai dzedid*)¹⁹, kao i od dijela koji je izgradio Ali-paša Rizvanbegović sredinom 19. stoljeća, a koji se naziva *Konak*. Cjelokupni sustav činile su: kule, kapije, zidovi, samostalne utvrde i vojni smještajni objekti.

Samostalna utvrđenja (označena na Sl. 12.) jesu: kula Stojana Jankovića (1.1.)²⁰ dokumentirana na Sl. 2. i 4., kula na Luci pred bivšim Kamber-aginim mesdžidom (1.2.)²¹, kula u

Ričini pred Podharem sokakom (1.3.)²², kula u Liska ulici (1.4.)²³, kula u Zahumu poviše Alibega Lafe džamije (1.5.)²⁴, kula u Predhumu pred Asikovića sokakom (1.6.)²⁵, koja je vidljiva na fotografiji (Sl. 3.) i na katastarskoj karti iz 1881. godine.²⁶ Kulu poviše Čekrka na dnu mahale Predhum (1.7.) nismo mogli locirati, iako joj je pozicija vrlo logična. Osim spominjanja u jednome sjećanju, ne postoje drugi povijesni tragovi.²⁷ Potkraj osmanske vla-

SL. 10. POGLED NA MOSTAR: 1. KOMPLEKS KONAKA; 2. KOMPLEKS KAPETANOVINA
FIG. 10. VIEW OF MOSTAR: 1. KONAK COMPLEX; 2. KAPETANOVINA COMPLEX

SL. 13. PLAN MOSTARA IZ 1862. S UCRTANOM KULOM STOJANA JANKOVICA
FIG. 13. MAP OF MOSTAR FROM 1862 WITH STOJAN JANKOVIC TOWER

SL. 14. PLAN MOSTARA IZ 1878. S UCRTANIM KOMPLEKSOM KONAKA
FIG. 14. MAP OF MOSTAR FROM 1878 WITH KONAK COMPLEX

18 KREŠEVLJAKOVIĆ, 1951: 264

19 HASANDEĐIĆ, 1980: 126 (Citira niz dokumenata iz Orijentalne zbirke Arhiva Provincijalata hercegovačkih franjevacu u Mostaru, *Acta Turcarum*.)

20 GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, 1901: 9

21 HASANDEĐIĆ, 1961: 168

22 GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, 1901: 7; ova je kula vidljiva na katastarskoj karti iz 1881. [ÖSW, sign. G-I-h-0428-12-10]

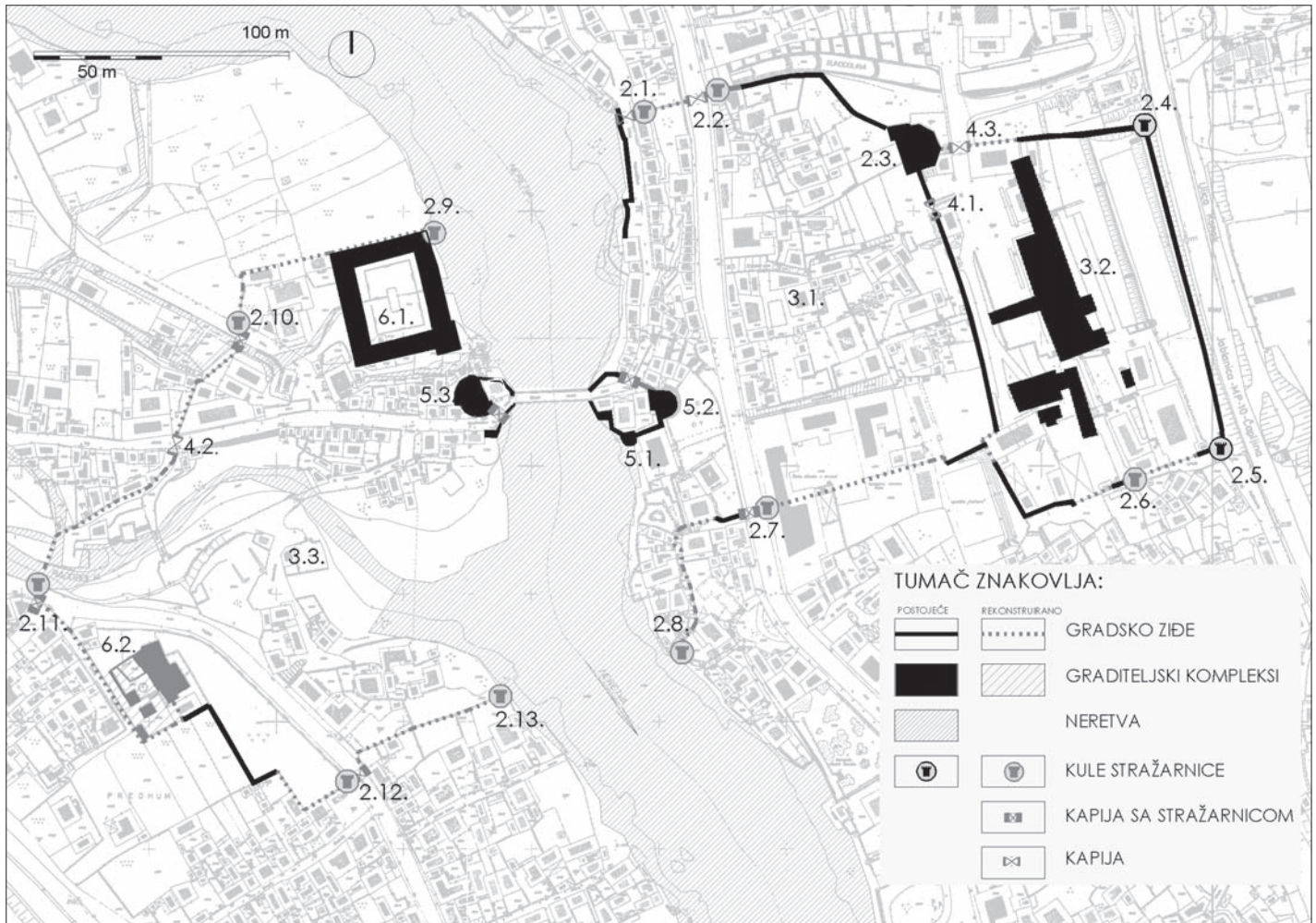
23 GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, 1901: 7

24 HASANDEĐIĆ, 1961: 168

25 HASANDEĐIĆ, 1961: 169

26 ÖSW, sign. G-I-h-0428-12-10

27 BAKULA, 1867.; HASANDEĐIĆ, 1961: 169

SL. 11. TOPOGRAFIJA FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA MOSTARA – POSTOJEĆI OSTATCI I REKONSTRUIRANI DIJELOVI (LEGENDU UTVRDA VIDJETI U TEKSTU, POGLAVLJE "URBANA TOPOGRAFIJA...")

FIG. 11. TOPOGRAPHY OF THE MOSTAR FORTIFICATION SYSTEM – PRESENT REMAINS AND RECONSTRUCTED PARTS (SEE CHAPTER "URBAN TOPOGRAPHY..." FOR THE FORTS KEY)

davine, točnije 1868., izvan Mostara na lokaciji *Skakala* izgrađene su tri kule koje su služile ponajprije za skladištenje baruta.²⁸

Kule na lijevoj obali rijeke Neretve (označene na Sl. 11.) postojale su u sklopu sustava gradskih zidina. Na ulazu s *Male Tepe* (2.1.)²⁹ stajala je kula koju je, bez obzira na različita indirektna i ponegdje neusklađena povijesna svjedočanstva, moguće egzaktno rekonstruirati kako lokacijski, tako i izgledom. Na nekoliko veduta Mostara iz sredine 19. stoljeća ova je kula uvijek prikazana na istome mjestu s *čardakom* na katu (Sl. 5. i 6.).³⁰ Na *Velikoj Tepi* ispred Puzića sokaka nalazila se kula na kat s dvostrukom kapijom ispod svoda, prvi put spomenuta 1554. godine (2.2.).³¹ Postojale su i kula *Tabija* na Suhodolini (2.3.; Sl. 9.)³², (sjeverna kula na Pašinovcu (2.4.), južna kula na Pašinovcu (2.5.)³³, kula u Bjelušinama kod Čurci-Ahmedova mesdžida (2.6.)³⁴, kula na Velikoj Tepi ispred Ramića sokaka (2.7.)³⁵ te jedna uz Neretvu na dnu Ramića sokaka (2.8.).

Kule na desnoj obali rijeke Neretve (označene na Sl. 11.) bile su: sjeverna kula na Neretvi

uz *Tabhanu* (2.9.), kula *Šarampov* na putu za Cernicu (2.10.)³⁶, kula na Šemovcu zvana *Šabica kula* (2.11.)³⁷, koje je izvorni izgled s ostacima okolnoga zida identificiran na fotografiji iz 1900. (Sl. 4.), kula pred Tikvinim sokakom (2.12.)³⁸ i južna kula na Neretvi (2.13.). O okolnostima nestanka ovih kula malo je podataka, no poznato je da je Gradsko vijeće Mostara 22. kolovoza 1894. odlučilo porušiti kulu na Šemovcu.³⁹ Spomenimo još da su na

²⁸ HASANDEDIC, 1980: 122; KREŠEVLJAKOVIĆ, KAPIDŽIĆ, 1954: 9-16

²⁹ HASANDEDIC, 1961., ne govori da je ovdje bila kula, već samo kapija; ČOROVIĆ, 1933: 15, kaže da se ovdje nalazila kula s dvije kapije.

³⁰ „The Illustrated London News”, 1875: 233; WILKINSON, 1848.

³¹ ČOROVIĆ, 1933: 15; HASANDEDIC, 1961: 168

³² HASANDEDIC, 1980: 123

³³ HASANDEDIC, 1961: 168

³⁴ HASANDEDIC, 1980: 123

³⁵ ČOROVIĆ, 1933: 15

³⁶ HASANDEDIC, 1961: 168

cijelom nizu geodetskih karata s kraja 19. stoljeća vidljivi temelji nekog objekta koji asocira na kulu, smještenog u blizini današnje *Tabhane*, na pravcu između sjeverne kule na Neretvi i kule *Sarampov*.

Gradske zidine (prikazane na Sl. 11.), koje su povezivale ove kule u jedinstven fortifikacijski sustav, jesu: zidine na lijevoj obali nastale u prvoj fazi (3.1.), proširene gradske zidine koje je gradio oko svoga konaka Ali-paša Rizvanbegović (3.2.; Sl. 10.1) te gradske zidine na desnoj obali (3.3.).⁴⁰

Gradske kapije – Svaki dio ovih zidina imao je po jednu gradsku kapiju u zidu, bez kule (označeno na Sl. 11.), a to su: Dizdareva kapija (4.1.; Sl. 8.)⁴¹, kapija na *Vakufu* (4.2.)⁴², kapija na *Konaku* (4.3.). Hasandedić spominje i kapiju u blizini Nezir-agine džamije, koja je, međutim, stajala unutar zidina pa nije logično postojanje te kapije koja se ni u izvorima ne navodi.⁴³

Smještajni vojni objekti nezaobilazan su dio fortifikacijskog sustava. To su, prije svega, tri zatečene predosmanske kule (označene na Sl. 11.): *Stara Herceguša* (5.1.), *Nova Herceguša* (5.2.) i kula *Helebija* (5.3.), od kojih su ove dvije potonje u osmanskom razdoblju obnovljene i u kontinuitetu korištene. Značajan je fortifikacijski objekt i janjičarska vojarna (6.1.) koju danas nazivamo *Tabhana*, kao i sklop *Kapetanovina* koji je služio kao rezidencijalni objekt, ali i kao zapovjedništvo kapetanske vojske (6.2.; Sl. 10.2.).

OČUVANOST FORTIFIKACIJA I PROBLEMI OBNOVE

PRESERVED CONDITION OF THE FORTIFICATIONS AND PROBLEMS OF THEIR RECONSTRUCTION

*Tabija*⁴⁴ je najcjelovitije očuvan fortifikacijski objekt iz osmanskog doba (Sl. 9.) koji se u proteklom razdoblju nalazio unutar vojnoga sklopa *Konak* (Sl. 10.1.). Dosad ta građevina nije arhitektonski snimljena, niti arheološki istražena. Prvi je put evidentirana na veduti i

planu grada iz 1717. godine. Današnji izgled očito govori o nekoliko slojeva te tvrđave, sve do intervencija Ali-paše Rizvanbegovića koji je podigao nove bedeme, dvije kule i dao konačan izgled *Tabiji*.⁴⁵ Osim ovih radova na *Tabiji*, Ali-paša je, kako smo spomenuli, podigao i zidine oko svoga *Konaka*, a na njima dvije kule na Pašinovcu na istočnom zidu i jednu na južnom zidu uz Čurci Ahmedov mesdžid.⁴⁶

Kula Stojana Jankovića još je pedesetih godina prošlog stoljeća bila potpuno sačuvana. Zbog nebrige, danas postoje samo njeni ruševni ostatci, ali s još vidljivim elementima koji su geodetski i arhitektonski snimljeni za potrebe ovoga rada i koji mogu poslužiti njenoj detaljnoj rekonstrukciji (Sl. 15.). U povijesnim izvorima o toj jedinjoj kuli izvan gradskih zidina nema bilješki. Publicirana su jedino sjećanja nekih svjedoka s kraja 19. stoljeća⁴⁷, koji je nazivaju 'kula Stojana Jankovića' (kako se i danas naziva), uz nejasnu legendu da ju je upravo on podigao, iako je vjerojatnije da ju je u napadu na Mostar 1687. (ili 1694.) on

SL. 12. TOPOGRAFIJA FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA MOSTARA, ŠIRI PROSTOR S RASPOREDOM SAMOSTOJEĆIH UTVRDA – POSTOJEĆI OSTATCI I REKONSTRUIRANI DIJELOVI (LEGENDU UTVRDA VIDJETI U TEKSTU, POGLAVLJE "URBANA TOPOGRAFIJA...")

FIG. 12. TOPOGRAPHY OF THE MOSTAR FORTIFICATION SYSTEM, WIDER AREA WITH THE LAYOUT OF THE SELF-STANDING FORTS – PRESENT REMAINS AND RECONSTRUCTED PARTS (SEE CHAPTER "URBAN TOPOGRAPHY..." FOR THE FORTS KEY)

37 HASANDEDIĆ, 1961: 169

38 GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, 1901: 7

39 MILETIĆ, 1997: 50

40 JUKIĆ, 1842: 30-31

41 Ova kapija nikada nije spomenuta u literaturi, a vidljivo je u gradskom zidu i danas očuvana. Ime smo joj dali jer se nalazi na kraju Dizdareve ulice.

42 HASANDEDIĆ, 1961: 169

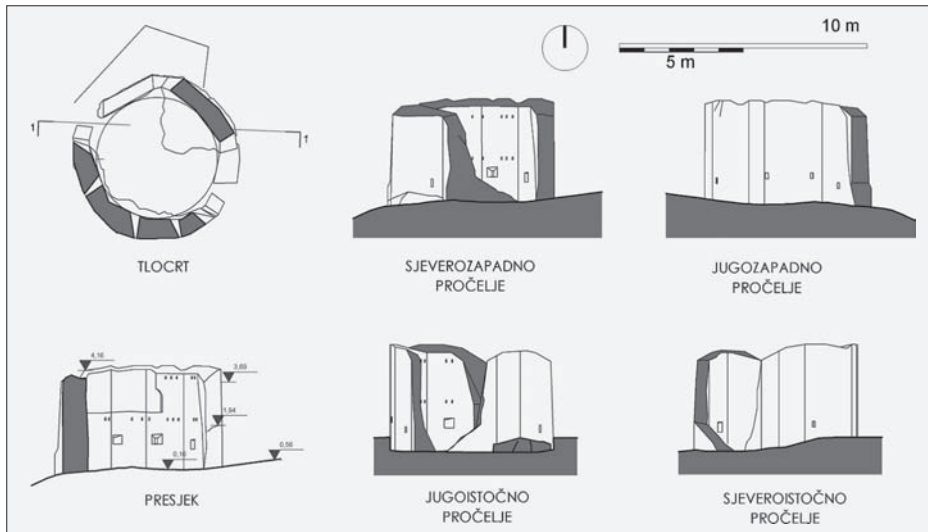
43 HASANDEDIĆ, 1961: 169

44 *Tabija* – niska kula za topove

45 ČURIĆ, 1937: 264; GILJFERDING, 1971: 60

46 HASANDEDIĆ, 1980: 123

47 PEZZ, 1891: 18, 58

SL. 15. ARHITEKTONSKA SNIMKA KULE STOJANA JANKOVIĆA (DANASNJE STANJE)

FIG. 15. STOJAN JANKOVIĆ TOWER, ARCHITECTURAL SURVEY, PRESENT CONDITION

tek zauzeo.⁴⁸ Carl Pezz 1891. bilježi da je u narodu zovu *Kulina*. Prvi je put ta građevina egzaktno zabilježena na geodetskoj karti iz 1862. (Sl. 13.)⁴⁹ i onaj iz 1878. godine (Sl. 14.).⁵⁰

Gradsko zide koje se nalazi između kula bilo je različite kvalitete i nejednakih dimenzija. Obično je dosegalo visinu između 3 i 5 m i debljinu od 60 do 100 cm. Pri vrhu se nalazio prsobran s puškarnicama, a ispod drvena, konzolno postavljena stražarska šetnica. Iako loše kvalitete, zide je bilo u fortifikacijskoj funkciji do 1840. godine.⁵¹ Najveći dio zida i općenito obrambenog sustava dao je porušiti Omer-paša Latas prilikom svoga dolaska u Mostar 1852. godine.⁵²

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Predosmanske, srednjovjekovne kule Mostara ('gradovi') u doba nastanka, a i u sljedećem razdoblju turske vladavine predstavljale su ključne dominante u njegovoj urbanoj slici. Kula *Helebija* (Cimski grad), kula *Tara* (Ne-

bojša grad) i kula *Herceguša* ostavile su trajni trag u urbanoj strukturi Mostara jer su obilježile važne segmente gradske forme, ali su i unijele sadržaje bitne u komunalnom životu. One su bile organski dio sustava ulica, gradske matrice i uopće prostorne konstitucije predosmanskog Mostara. No ponajprije su važne kao karakteristični sadržaji srednjovjekovnog naselja. Ovi dijelovi gradskih utvrđenja i danas su naglašeni identitetski reper urbane strukture Mostara.

Sve se to ne može reci za fortifikacijski sustav nastao u osmanskom razdoblju. On nije ostavio bitan trag na fizičkoj strukturi (prethodno već formiranoga grada) te nije vidljivo utjecao na oblikovanje izgrađene fizičke strukture ili mreže ulica i javnih prostora. Nije označavao ni 'prekid' forme ili sadržaja u prostoru. Te su se fortifikacije sukcesivno pojavljivale i kada su izgubile svoju funkciju, nestajale bi bez strukturnih i prostornih 'posljedica' u matrici grada. Dok je postojao, fortifikacijski je sustav bio dio ukupne gradske formacije, ali se duktus bedema (tehnički i tehnološki nesolidnih) često nije razlikovao od zidova rubnih stambenih sklopova, pa na mnogim mjestima i nije imao veće značenje od avlijskih zidova bogatijih kuća.

Za razliku od perimetralnoga fortifikacijskog sustava, vojne stambene građevine (*Janjićarski odžak* i *Kapetanovina*), kao i upravno-vojni (*Konak*), svojim su dimenzijama, gabaritom i pozicijom u strukturi gradske *čaršije* bili bitan element fizičke strukture.

Bosanski i hercegovački gradovi osmansko-ga razdoblja u pravilu nisu bili utvrđeni. Vojaska je bila stacionirana u zatečenim srednjovjekovnim tvrđavama na uzvišenjima izvan naselja, a primjer Mostara pokazuje da čak i kada se to utvrđivanje dogodi, ono ne utječe bitno na fizičku strukturu grada.

U ovome radu nije bilo moguće dokraja egzaktno rekonstruirati cjelokupan fortifikacijski sustav osmanskog Mostara jer su na nekoliko mjesta ostale dileme koje će se moći riješiti eventualnim budućim arheološkim istraživanjima. To je, primjerice, pitanje dijela zida od Tikvina sokaka do Neretve, zatim dio zida koji prelazi Radobolju iznad Krive cuprije (jer postoji pretpostavka da je ovo zide u nekoj kasnijoj fazi proširivano prema Baščinama), a zasad je dvojbena i pozicija zida koji spaja *Konak* s kulom ispred Ramica sokaka.

⁴⁸ Vjerojatno nekom greškom povjesničari za ovaj događaj stalno koriste različite godine [COROVIĆ, PEZZ, KRESEVLJAKOVIĆ, PELADIJA...].

⁴⁹ ÖSW, sign. G-I-h-0428-11

⁵⁰ ÖSW, sign. G-I-h-0428-11-5; Muzej Hercegovine, Mostar, karta iz 1879., bez sign.

⁵¹ JUKIĆ, 1842: 30

⁵² ČIŠIĆ, 1991: 10

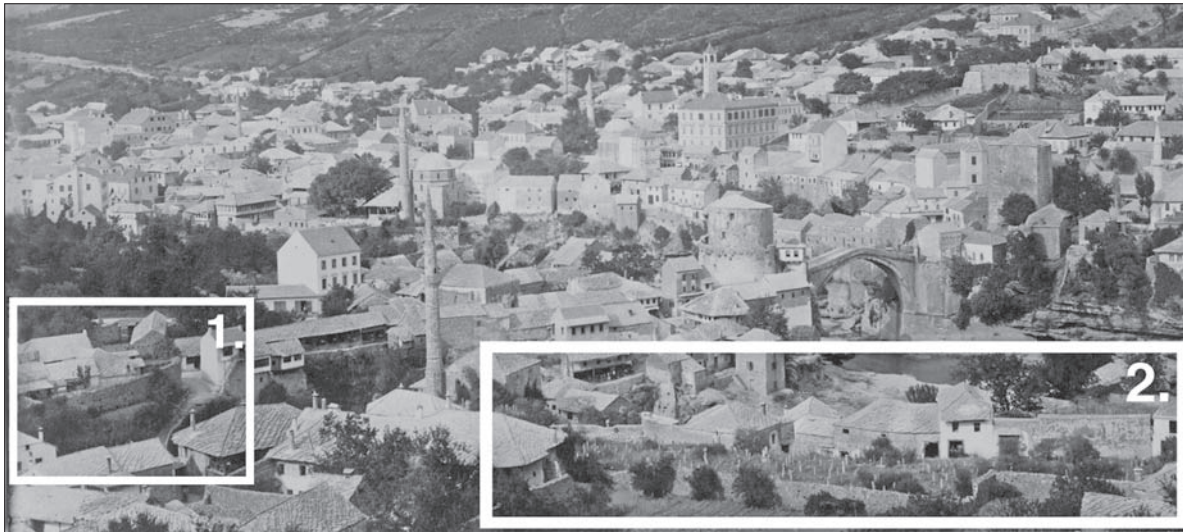
SL. 16. SJEVERNI GRADSKI ZID STAROGA GRADA UZ SUHODOLINU (FOTOGRAFIJA IZ 1950-IH)

FIG. 16. NORTH-FACING TOWN WALL OF THE OLD TOWN ALONG SUHODOLINA (PHOTO FROM 1950S)

SL. 17. SJEVERNI GRADSKI ZID STAROGA GRADA UZ SUHODOLINU (FOTOGRAFIJA IZ 1950-IH)

FIG. 17. NORTH-FACING WALL OF THE OLD TOWN ALONG SUHODOLINA (PHOTO FROM 1950S)

SL. 18. DIJELOVI GRADSKOGA ZIDA: 1. ZAPADNO OD KRIVE ČUPRIJE, 2. JUŽNO OD KAPETANOVINE

FIG. 18. PARTS OF THE TOWN WALL: 1. WEST FROM KRIVA ČUPRIJA, 2. SOUTH FROM KAPETANOVINA

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BAKULA, fra P. (1867.), *Schematismus, topographice, historicus custodial provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina*, Split
2. ČIŠIĆ, H. (1991.), *Mostar u Herceg-Bosni*, Preporod, Mostar
3. ČOROVIĆ, V. (1933.), *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd
4. ČURIC, H. (1937.), *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir*, Godišnjica Nikole Čupica, XLVI, Beograd
5. FINDRIK, R. (1959.), *Uredjenje kula kod Starog mosta u Mostaru*, „Naše starine”, VI: 183-189, Sarajevo
6. GILJFERDING, A. (1971.), *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo
7. GRDŽIĆ-BJELOKOSIĆ, L. (1901.), *Mostar nekad i sad*, Beograd
8. HASANDEDIĆ, H. (1961.), *Kulturno-historijski spomenici u Mostaru u tursko doba*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
9. HASANDEDIĆ, H. (1973.), *Kule i bedemi u starom Mostaru*, „Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine”, XIX: 235-265, Sarajevo
10. HASANDEDIĆ, H. (1980.), *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša: Biblioteka „Kulturno nasljeđe”, Sarajevo
11. JUKIĆ, J. F. (1842.), *Srpski dalmatinski magazin za ljeto 1842*: 30-31
12. KRAJNIK, D. (2011.), *Preobrazba bastionskih utvrđenja u europskim i hrvatskim gradovima*, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet: Acta Architectonica, znanstvene monografije 8, Zagreb
13. KRESEVLJAKOVIĆ, H. (1951.), *Esnafi i obrti u BiH, II, Mostar (1463.-1878.)*, Zagreb
14. KRESEVLJAKOVIĆ, H. (1980.), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo
15. KRESEVLJAKOVIĆ, H.; KAPIDŽIĆ, H. (1954.), *Stari hercegovački gradovi*, „Naše starine”, II: 9-16, Sarajevo [preuzeto iz: KRESEVLJAKOVIĆ, H. (1991.), *Izabrana djela*, II, Veselin Masleša, Sarajevo]
16. MILETIĆ, D. K. (1997.), *Mostar susret svjetskih kultura*, Zajednica Općina sa hrvatskom vecinom, Mostar
17. MILOŠEVIĆ, A.; KOVAČEVIĆ, N. (2004.), *Arheološka istraživanja na mostarskim utvrdama u 2002. godini*, „Hercegovina”, 18 (10): 97-114, Mostar
18. PEKOVIĆ, Ž. (2002.), *Sondažna istraživanja utvrđenja mostarskog mosta*, „Zbornik Građevinskog fakulteta u Mostaru”, 2: 29-48, Mostar
19. PEKOVIĆ, Ž.; MILOŠEVIĆ, A.; KOVAČEVIĆ, N. (2002./2003.), *Arheološka istraživanja na mostarskim utvrdama u 2002. godini*, „Hercegovina”, 8-9 (16-17): 63-102, Mostar
20. PELADIJA, E. (1989.), *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699.-1718.*, Veselin Masleša, Sarajevo
21. PEZZ, C. (1891.), *Mostar und sein Culturkreis*, F. A. Brockhaus, Leipzig
22. ZDRAVKOVIĆ, I. (1953.), *Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru*, „Naše starine”, I: 141-143, Sarajevo
23. WILKINSON, J. G. (1848.), *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Hercegovina*, 1-2, London
24. *** (1889.), „Bosanska vila”, 374, Sarajevo

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv katastrara Mostar: Regulacijski plan Mostara iz 1897.-1903. (bez sign.)
2. Arhiv Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru: Orijentalna zbirka - *Acta Turcarum*
3. Muzej Hercegovine, Mostar [MHM]: karta Mostara iz 1878. (bez sign.)
4. Österreichisches Staatsarchiv Wien [ÖSW]: karte Mostara iz 1718. (sign. H III d 896); 1862. (sign. G-I-h-0428-11); 1878. (sign. G-I-4-0428-11-5); 1881. (G-I-h-0428-12-10)

INTERNETSKI IZVOR

INTERNET SOURCE

1. Tibor Vrančić, www.knjiga.ba/.../mostar-krhotine-proslosti-mozaik-slika-i-sjecanja

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. ÖSW, sign. H III d 896
- SL. 2. Galerija 'Martino', Mostar
- SL. 3. HASANDEDIĆ, 1980: 122
- SL. 4. Galerija 'Martino', Mostar
- SL. 5. THE ILLUSTRATED LONDON NEWS, 1875.
- SL. 6. WILKINSON, 1848.
- SL. 7. Zbirka B. Puljića
- SL. 8. Foto: B. Puljić
- SL. 9. Foto: B. Puljić
- SL. 10. Galerija 'Martino', Mostar
- SL. 11. Crtež: B. Puljić
- SL. 12. Crtež: B. Puljić
- SL. 13. ÖSW, sign. G-I-h-0428-11
- SL. 14. ÖSW, sign. G-I-h-0428-11-5
- SL. 15. Crtež: B. Puljić
- SL. 16. Galerija 'Martino', Mostar
- SL. 17. Galerija 'Martino', Mostar
- SL. 18. T. Vrančić [internetski izvor]

SUMMARY

SAŽETAK

FORTIFICATION SYSTEM IN THE URBAN FABRIC OF MOSTAR DURING OTTOMAN RULE

Situated on the banks of the Neretva river, Mostar has been the major city of Herzegovina region ever since the late Middle Ages and an important traffic, military and trade center in the Ottoman period of Bosnia and Herzegovina's history (1468-1878). Its fortification system has been heavily devastated with just few remnants left. Little is known about it from historical sources. Likewise, it has not really been the focus of scientific research interest: it is only sporadically mentioned in those research studies dealing with historiography topics. However, the Mostar medieval bridge towers are an exception: they have been archaeologically and historically partly researched in the context of a recent study of the Old bridge devastated in the war. In the early Ottoman period no new fortification system was needed since the state and its military forces were powerful and the frontline far away. The soldiers were first accommodated in the pre-Ottoman towers and in the new facilities having no particular defensive, stylistic or architectural features. In the late 17th and the early 18th centuries when the war with Venice escalated in close proximity to the city, Mostar had to be protected. Most of its fortification system dates back to that period. The first historical evidence about its fortifications can be seen on the demarcation map of the peace treaty called *Pozarevački mir* from 1718 which features a veduta and a map of Mostar of the period. Two other documents from 1798 and 1732/33 are also relevant.

In this paper the analysis of Mostar fortification system is based on field research, historical photographs, old maps, town vedutas, and historical documents (Fig. 11 and 12). An old photograph and several 19th century graphics helped to restore the appearance of two towers: *Sabica* tower on Šemovac and *Mala tepa* tower at the entrance to Podkujundziluk area. Both of them had a belvedere on the upper floor built on the vaults of the town gates. Field research has revealed another town gate called *Dizdareva kapija* on the eastern perim-

eter wall. A town wall near *Kapetanovina*, which was demolished last year, was also recorded. The reconstruction map shows the preserved remains and the research-based missing fortification elements as well as those parts that are assumed to have existed in the past although this hypothesis still needs to be confirmed by further historical and archaeological researches.

The entire fortification complex consisted of an older eastern part called *Old town* on the left bank of the Neretva river and a western part called *New town* on the right river bank. The third entity was *Konak*, a military complex built in the mid 19th century as a result of the *Old town's* expansion over its easternmost edge.

The Mostar fortifications comprised the town walls and its towers, town gates with or without towers, individual towers situated on favourable defensive positions outside the city, and military accommodation facilities. The entire amorphous complex is adapted to the terrain configuration particularly along the river beds of Neretva and Radobolje, and Suhodolina stream. The single-storey and the two-storey wall towers were built along the access roads or on favourable defensive positions such as those on the left bank of the Neretva river: *Mala tepa* at the entrance to Podkujundziluk, *Velika tepa* at the beginning of Puzica street, the cannon bastion *Tabija*, the north and south tower of *Konak* in Paštinovac, the tower on Bjelusine, on *Velika tepa* at the beginning of Ramica street, on the Neretva river bank at the end of Ramica street. The towers on the right bank were: the tower on the Neretva to the north, the *Samparov* tower on the road to Černica, *Sabica tower* on Šemovac on the road to Pothum, the tower at the beginning of Tikvina street and the south tower on the Neretva river bank.

Of all the individual towers built outside the town walls, the remains of only two have survived: *Stojan Janković tower* and *Tabija*. The appearance of other towers could not be restored from the available

documents with the exception of the tower in Prethum (photo from 1900 and the geodetic town map from 1881). The location of the tower on Bjelusine was confirmed by the regulation plan (1897-1903). The *Stojan Janković tower* was architecturally surveyed for the purpose of this research whereas the *Tabija tower*, one of the best preserved towers, was practically inaccessible. These two towers are the only ones that still exist. They could be successfully revitalized and converted to new uses.

The third and the latest part of the fortification system called *Konak* from the mid 19th century was built by Ali-pasa Rizvanbegović as military accommodation facilities and military headquarters of the Herzegovian county. The entire walls with five towers have been relatively well preserved while the facilities in the interior were demolished during the Austro-Hungarian rule in the late 19th century.

The military accommodation facilities within the town walls had no other but a residential or administrative function with no fortification elements. Yet they were an integral part of the fortification complex: *Janjićarski odžak*, the complexes *Kapetanovina* (the headquarters of Mostar army forces) and *Konak* (military and civilian headquarters of the Herzegovian county and accommodation centre for the Ottoman regular military forces). Although these facilities had no military or fortification purpose, they left an indelible trace in the urban fabric from the Ottoman period.

This research confirms that the Mostar fortification system from the Ottoman period had no specific architectural value in terms of its technical and technological aspects. Likewise, it had no special effect on the formation of the built spaces or street network. The fortifications did not in any way intrude upon the previously built structures. Therefore their demolition had no significant effect on the continuity of the city's spatial development. In general, the fortification systems were not typical of the Ottoman towns in Bosnia and Herzegovina.

**BORISLAV PULJIĆ
ZLATKO KARAC**

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

Dr.sc. **BORISLAV PULJIĆ**, dipl.ing.arh., rođen u Mostaru 1959., diplomirao 1983. na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Završio poslijediplomski studij „Graditeljsko naslijeđe” i doktorirao 2012. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu s temom osmanskog urbanizma Mostara.

Dr.sc. **ZLATKO KARAC**, mag.ing.arh., rođen u Vukovaru 1961., diplomirao i doktorirao na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, gdje je zaposlen kao docent i prodekan za znanost. Bavi se poviješću hrvatske arhitekture i urbanizma; objavio oko 400 radova.

BORISLAV PULJIĆ, Ph.D., Dipl.Eng.Arch., graduated in 1983 from the Faculty of Architecture in Sarajevo. He completed the Doctoral program in Built Heritage and received his Ph.D. in 2012 from the Faculty of Architecture in Zagreb with his dissertation on the Ottoman Urban-planning of Mostar.

ZLATKO KARAC, Ph.D., Dipl.Eng.Arch., received his Ph.D. from the Faculty of Architecture in Zagreb where he currently works as assistant professor and dean of science. His research interests are focused on the history of Croatian architecture and urban planning. He has published about 400 papers.

